

УДК 94(47)“18“:930.2(=111)

Лілія Сеніна

РОЛЬ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У РОЗВ'ЯЗАННІ КРИМСЬКОЇ ВІЙНИ 1853–1856 РР. В АНГЛОМОВНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

У статті проаналізовано доробок новітньої британської та американської історіографії, присвячений Кримській війні 1853–1856 рр. Основну увагу приділено виявленню бачення науковцями ролі зовнішньої політики уряду Миколи I у розв'язанні військового конфлікту в Європі. Автор приходить до висновку про існування двох історіографічних підходів до визначення характеру війни Російської імперії у розв'язанні війни: агресивний курс, скерований на силове вирішення східного питання, та прорахунки царської дипломатії. При цьому в обох наративних моделях вина інших великих держав Європи має різні способи репрезентації.

Ключові слова: Кримська війна, східне питання, Микола I, англомовна історіографія, дипломатична криза

2013 року виповнилося 160 років від початку Кримської війни. Хоча ця подія нової історії знайшла численні висвітлення у працях істориків, проблема причин конфлікту залишається однією з дискусійних проблем в історіографії. Англомовна історіографічна спадщина цього протистояння заслуговує на увагу, оскільки її масив складають роботи з історії східного питання, написання яких розпочато у період самого протистояння і продовжено у наш час на основі декількох історіографічних підходів.

Хоча епізоди Кримської війни викликають інтерес у сучасних українських науковців, її англомовна історіографія не знайшла комплексного висвітлення у вітчизняній дослідницькій практиці [1, с. 153–162; 2–3; 4, с. 108–117]. Зауважимо, що британськими та американськими істориками здійснено декілька спроб у дослідженні історіографії Східної війни. Наприклад, Б. Гуч здійснив огляд робіт французької, британської та радянської історіографії у контексті висвітлення ними ролі Наполеона III у розв'язанні війни 1853–1856 рр. та зображення британської дипломатії напередодні зіткнення із Російською імперією [5].

Згодом інший історик У. Ян систематизував англомовну історіографію у відповідності до прихильності дослідників до певної версії причин Кримської війни [6].

Радянським ученим також був притаманний інтерес до англо-американської історіографії протистояння, але обмежені системою правил історичної науки СРСР щодо тлумачення доробку зарубіжних колег, їх студії зосереджувалися на “розвінчання” численних фальсифікацій, викривлень та односторонніх тлумачень “буржуазної” науки [7–9].

Сучасна російська історіографія згадує англомовні праці у своїх дослідженнях та досить стисло визначає основні напрямки еволюції зарубіжної, у тому числі і англомовної, історіографії Кримської війни [10–12].

Відтак, представлена спроба історіографічного огляду має на меті виявити основні напрямки тлумачення ролі Російської імперії у розв'язанні Кримської війни в англомовній історіографії ХХ – початку ХХІ ст. Така російськоцентрична перспектива, на нашу думку, дозволить уникнути повторення висновків уже згаданих дослідників, передусім, Б. Гуча та У. Яна. По-перше, варто зазначити, що історіографічна традиція у вивченні Кримської війни 1853–1856 рр. у британській та американській академічній площині зародилася під впливом різних умов. Британія була безпосередньою учасницею війни, з якої вийшла переможницею, але відразу опинилася у вирі соціальної кризи, що передбачала посилення впливу середнього класу на політичне життя країни з відповідним послабленням сили аристократичних кіл [13, р. 48–52]. Позиція США щодо Кримської війни зазнавала трансформацій, але у час протистояння в Європі у цій країні мала місце потужна русофільська течія, що сформувалася під впливом наявності спільного ворога в особі колишньої метрополії – Британії [14].

Не беремо до уваги низку публіцистичних праць про Кримську війну, що з'явилися у ХІХ ст. у США та Британській імперії, оскільки цей доробок може стати предметом окремого дослідження. Утім, зазначимо, що саме історіографічні спроби осмислити кримський епізод з британської публіцистики, на нашу думку, прийшла тема пошуку винуватця війни та головного інтригана конфлікту, що відповідало прагненню вікторіанського суспільства оцінювати зовнішню політику та події міжнародного життя з моральної точки зору. У цьому ракурсі Кримська війна набула статусу трагедії в історичній пам'яті британців. До подібної рефлексії штовхали і уже згадані соціальні зміни.

Американська ж історична наука успадкувала погляд на східну війну “зі сторони” і робила спробу комплексно поглянути на наміри та дії всіх учасників протистояння. Можемо також

припустити, що тема вини за початок цього конфлікту або була запозичена згодом з британської історіографії, що цілком можливо, враховуючи тісні академічні контакти, або виникла пізніше, як елемент історіографічної рефлексії під впливом двох світових війн. На сьогодні дати відповідь саме на це питання ми не в змозі, оскільки чимало робіт з історії Кримської війни просто відсутні у фондах українських та російських книгосховищ і, відтак, у нашому дослідженні проаналізовано далеко не повний обсяг англомовного доробку.

Опрацювання доступних нам творів британських та американських істориків дозволило зробити висновок про наявність двох варіантів політики Російської імперії як каталізатора Кримської війни.

Автори першої групи стверджують, що Микола I мав агресивні наміри у своїй близькосхідній політиці. Ця ідея отримала розвиток у творах У. Морфілла, Дж. Марріотта, Р.У. Сітон-Уотсона, Дж. Кларксона, П. Гіббса, К. Фінкель, О. Фіджеса та ін. Утім, навіть у цій когорті робиться спроба пояснити саме таку лінію Санкт-Петербурга щодо східного питання. Незважаючи на часткове поширення в англомовній історіографії, ця думка була одноставно підтримана радянськими ученими [7; 15].

Представники іншого напрямку наголошують на дипломатичній кризі епохи з її прорахунками, подвійними стандартами, помилками, але не приписують російському імператору войовничих намірів. Цю когарту дослідників представляють В. П'юр'їр, Г. Темперлі, Б. Гуч, Дж. Г. Болсвер, Л. Сіман, М. Андерсон, Д. Маккензі, Б. Джелавіч, Р. Еджертон, Ф. Уорнер. У сучасній російській історіографії схожі ідеї розвивають В. Виноградов, В. Дегоєв, Л. Вискочков, О. Айрапетов, О. Марінін.

Оцінка ж політики Лондона та Парижа набуває різних відтінків у обох моделях наративів: від абсолютного виправдання західноєвропейського блоку до розподілу вини на усі сторони військового протистояння.

Із зародженням академічної русистики у Британії її представники були вимушені боротися проти русофобії, поширеного явища вікторіанської громадської думки. Перший професор російської історії в Оксфорді У. Морфілл вважав, що саме антиросійські настрої спричинили вибух Кримської війни. Він наполягав на думці щодо нездатності великих держав Заходу зрозуміти політику Санкт-Петербурга і тлумачить дії антиросійської коаліції як акт відплати за придушення Миколою I революційних рухів у Європі. Стосовно російської близькосхідної політики британський русист зазначає, що курс російського царя був природним для країни, яка існувала поруч із імперією, чиє падіння було неминучим. Хоча російський монарх планував розподілити оттоманський "спадок" із Лондоном, останній, підтриманий Парижем, був схильний до військового протистояння [16, р. 291–297].

Перші академічні спроби росієзнавства в Англії зробили спробу виправдати близькосхідний курс царської дипломатії. Наступні розвідки англомовної історіографії, зазвичай, будували концепт виправдовування відносно політики Форін Офіс.

Англійський дослідник Дж. Марріотт, наприклад, виправдовує лондонську лінію у кримському епізоді, зауважуючи, що хоча Микола I і був щирим у перемовинах з англійцями відносно своїх намірів стосовно Туреччини, кабінет не міг дозволити падіння статусу-кво на Близькому Сході. Більше того, британський історик висловлював упевненість щодо серйозності планів російського імператора силою реалізувати свій проект протекторату над християнськими підданими султана. У той же час історик зауважував, що Паризький мир загальмував прогрес російської держави та поклав відповідальність за майбутнє балканських народів на учасників антиросійського союзу [17, р. 224–253].

Англійський історик Р.У. Сітон-Уотсон наводить декілька чинників, що спричинили розв'язання Кримської війни. Так, він вказував на політичну ситуацію в Англії, що полягала у відсутності чіткої лінії розмежування між консерваторами та лібералами, та називав східне питання проблемою, про яку суспільство країни, починаючи з самого Пальмерстона, було невірною проінформоване [18, р. 301]. По-друге, напередодні війни Європа поділилася на два табори, де Центральна та Східна опинилися під контролем прихильників реакції. Російського імператора Миколу I Р.У. Сітон-Уотсон називав "самим утіленням реакції, підсиленням бруталності та старанності" [18, р. 303]. Такий стан речей, на переконання науковця призводив до того, що ліберальні сили Європи з підозрою ставилися до будь-яких кроків самодержавства. Разом з тим такий поділ та настрої породили іншу фатальність: самодержавна Росія виступала за прогрес та добробут балканських народів, але її негативна репутація змусила західний блок підтримувати ще жадливішого прибічника східного питання – Османську імперію [18, р. 303]. Переговори російського імператора та Г. Сеймура англійський славіст вважав класичною ілюстрацією того непорозуміння, що могло виникнути між абсолютистським та конституційним урядами. У підсумку обидві сторони по-різному тлумачили результати своєї домовленості: Микола I розглядав її як "зв'язуюче зобов'язання", а лондонський кабінет вважав, що це не більше ніж моральні гарантії окремих міністрів [18, р. 305].

Російський імператор під впливом подій у Чорногорії та дискусії про "Святі місця" лише переконався у неминучості розпаду Туреччини, тому, коли до влади у Британії прийшов уряд, очолений Абердіном, якого цар вважав своїм другом, Микола I повірив, що прийшов час аби вирішити східне питання. Р.У. Сітон-Уотсон вважає, що не варто сумніватися у щирості російського імператора у його прагненні до співпраці, але порозуміння не могло бути досягнуто, оскільки Лондон та Санкт-Петербург по-різному сприймали Османську імперію. Росія, як безпосередній сусід цієї слабкої держави та її можливий спадкоємець, абсолютно вірила у те, що Туреччину неможливо врятувати, у той час як Британія плекала, за словами науковця, "жалюгідні переконання" щодо можливості провести реформи у Стамбулі. Микола I же, пропонуючи британцям у 1853 р. свої роздуми щодо східного питання, не зрозумів, що ситуація на Близькому Сході уже змінилася з 1844 р., тобто з часу перших довоєнних англо-російських перемовин щодо майбутнього "хворої людини Європи" [18, р. 305–307]. Паризький договір 1856 р. зупинив російське просування на південь і дав Туреччині можливість пройти через низку реформ, які, по суті, так і не були втілені в життя. Р.У. Сітон-Уотсон уточнює, що для русофобської атмосфери у Британії занепад оттоманської держави був невловимий, акцент же робився на тому, що сама Росія не має потенціалу утворити на Близькому Сході нову державу [18, р. 352].

Будучи прихильником слов'янських національних рухів, Р.У. Сітон-Уотсон висловлював твердження про те, що саме народи Балканського півострова отримали дійсну вигоду від результатів східної війни, оскільки їм було ще дано час для відточення їх ідей у межах Османської імперії [18, р. 353, 360]. Проте ці процеси були настільки непомітними, що британські політики їх не побачили. За словами Р.У. Сітона-Уотсона, честь Британії згодом відстоїть У. Гладстон, який звернув увагу вікторіанської громадськості на долю балканських підданих Османської імперії [18, р. 353]. Кримську війну дослідник також вважав яскравим зразком того, що "голос народу не завжди є голосом Бога", оскільки у цьому випадку дезінформовані британці достатньо швидко втягнули країну у війну, не гірше ніж у цій ролі виступають диктатори чи монархи [18, р. 359]. Що ж до наслідків війни для Росії, то вона, хоча й була зупинена на шляху до Константинополя, мала лише терпляче чекати на нагоду позбутися зобов'язань договору 1856 р. та відновити свій статус захисника християн Сходу, а згодом і безпосередньо сприяти їх визволенню у ході війни 1877–1878 рр. [18, р. 359].

Балканська перспектива роботи Р.У. Сітона-Уотсона хоча й зображує Російську імперію як таку, що хотіла прискорити вирішення питання спадку "хворої людини Європи", не містить негативної конотації, оскільки автор очевидно не висловлював симпатій до султанської держави через її внутрішню політику стосовно християнських підданих. Критика британської політики та міркування про повоєнне відновлення честі Лондона у східному питанні також пов'язані у його концепції зі зверненням уваги ліберальних кіл Британії до балканських народів.

Свої роздуми щодо причин Кримської війни запропонував і П. Гіббс. Автор зазначав, що історіографічні оцінки Кримської війни застаріли, на наше переконання, у висвітленні саме причин конфлікту та довоєнної дипломатії П. Гіббс продовжив усталені дослідницькі традиції та представив вже існуючі оцінки великих держав. Так, провокатором цього протистояння постає французький імператор Луї Наполеон, який прагнув відновити престиж країни і здобути підтримку своїх підданих. Найкращим засобом для досягнення цієї мети було обрано помсту Російській імперії за події 1812–1814 рр. Цим автор пояснював "роздмухування" Парижем суперечки про "Святі місця", оскільки було очевидно, що Петербург відреагує на будь-які флуктуації на Близькому Сході [19, р. 11–16].

П. Гіббс подав реакцію царя на султанське рішення з елементом певної іронії, зауважуючи, що Санкт-Петербург, вочевидь, керувався "високими мотивами християнства", коли відправив війська до дунайських князівств та передав до Константинополя інструкції з образливим змістом [19, р. 18].

Звертаючись до ретроспективи російсько-турецьких відносин, П. Гіббс робить висновки про те, що цар ніколи не полишав ідею розподілу османських володінь, про що й спробував домовитися з Лондоном напередодні східної війни. Аналізуючи вимоги, що їх представив Порті О. Меншиков, історик стверджував, що цар вже і до цього був номінальним захисником християн Османської імперії, але новий протекторат було укладено за зразком аналогічного, за яким у попереднє століття Катерина II отримала майже повну владу над Польщею. Доповнюють бачення істориком російської дипломатії як винуватиці протистояння і його роздуми про помилки царської політики, деспотизм Миколи I, відсутність у нього таланту політика, негнучкість мислення, що завадила йому зрозуміти, чому Європа не тлумачить окупацію дунайських князівств як мирний захід [19, р. 26–28].

Більш позитивну оцінку російської дипломатії П. Гіббс дає, коли говорить про спроби відвернути війну [19, р. 28]. Але якщо тлумачення науковцем політики Санкт-Петербургу у довоєнний час має певну цілісність, то у зображенні Лондона, на наше переконання, її бракує. Так, у ретроспективному огляді східного питання до початку Кримської війни історик відкрито говорить про наявність у Лондона та Парижу інтересу на Близькому Сході, що був шляхом до Індії. Саме це, за словами історика, і забезпечило Османській імперії друзів в особах цих двох європейських країн.

Утім, коли автор розпочинав аналізувати кримський епізод, він зазначав, що Британія була втягнута у цей конфлікт випадково як учасниця антиросійського союзу завдяки діям свого представника у Константинополі Редкліфа. Дослідник також називав причини утворення англо-французького союзу: небезпека формування потенційного протекторату Росії над Туреччиною [19, р.18, 24–25].

Виходячи із цілком влучних, на наше переконання, зауважень самого історика щодо інтересів Лондона у Леванті, не зовсім зрозумілою постає характеристика його участі у війні як ненавмисна. Винуватцями східної війни, на думку науковця, була амбітна Франція та деспотична Росія. Вочевидь, сам П. Гіббс переконаний, що Англія була вимушена відреагувати на загострення ситуації, а тому вона не змогла розділити вину за початок конфлікту рівною мірою з іншими великими державами.

Американський історик Дж. Кларксон, на нашу думку, досить радикально стверджував, що знищення Османської імперії було наміром російського царя. Війна 1853–1856 рр. була спричинена різницею у поглядах Англії та Росії на майбутнє "хворої людини Європи". Діячі Форін Офіс були переконані, що Константинополь потребував "лікаря", який би відвернув падіння імперії [20, р. 288–291].

Сучасна британська дослідниця К. Фінкель тлумачить природу війни як акт захисту цілісності османської держави Лондоном та Парижем. На її думку, Микола I планував завоювання Константинополя, або, принаймні, були ознаки цього. У подібному ж ключі історик оцінює Паризький договір 1856 р. На її думку, він долучив Туреччину до європейської спільноти та гарантував інтеграцію усієї імперії [21, р. 624–627].

Британський професор історії О. Фіджес відверто заявляє, що Микола I "є людиною, яка більше за інших несе відповідальність за початок Кримської війни" [22, р. 36]. Цьому твердженню історик пропонує досить розгорнуті аргументи, що висвітлюють історію східного питання від початку правління Миколи I. Науковець стверджував, що ще більше ніж його брат Олександр I, наступний імператор зробив тему православ'я центром своєї зовнішньої політики, а упродовж свого правління був абсолютно переконаний, що має виконати божественну місію, врятувавши православну Європу від лібералізму та революції [22, р. 36–37]. Наприкінці свого правління, вважає О. Фіджес, Микола I особливо захопився ідеєю визволення балканських християн та об'єднання їх з Росією у єдину православну імперію. Утім, наміри самодержця щодо релігійної імперії не були очевидні у 1825 р.: "З перших років його правління, коли він підтримував легітимні принципи Священного Союзу, до останнього періоду напередодні Кримської війни, коли він зробив заступництво православ'я основною метою його агресивної зовнішньої політики на Балканах та на Святій Землі, відбулася поступова еволюція у його поглядах" [22, р. 37].

Під час російсько-турецької війни 1828–1829 рр. Микола I повірив, що загибель Османської імперії вже досить близька. Але тоді, боячись формування антиросійської коаліції, Микола I та К. Нессельроде дійшли до думки, що продовження існування поруч слабкого Стамбула також може сприяти вигоді Росії, оскільки залежатиме від неї, чим і забезпечить поступову реалізацію усіх близькосхідних ініціатив Санкт-Петербурга. Саме тому Адріанопільський договір мав досить поблажливі для Туреччини умови [22, р. 39–40]. О. Фіджес зазначав, що це ще більше спровокувало підозри на Заході щодо Росії, оскільки вважалося, що вона могла реально укласти певні секретні договори із султаном. У Лондоні російський протекторат над Туреччиною був іще гіршим варіантом розв'язання східного питання, ніж, власне, розпад імперії [22, р. 40–41]. Саме ці страхи, на переконання британського науковця, змусили англійців підтримати утворення грецької держави 1832 р. [22, р. 41].

Тим часом саме політика підтримки "слабкого сусіда" домінувала у російському близькосхідному курсі до початку Кримської війни. Її модель була достатньо гнучка, аби задовольнити амбітні прагнення російських політиків і уникнути європейської війни. В основі такої політики полягав принцип використання релігії як приводу до втручання у справи Константинополя та застосування військової сили для посилення російського впливу серед християнського населення Османської імперії [22, р. 41].

Підписання Ункяр-Іскелесійського договору 1833 р. між Росією та Туреччиною стало поворотним моментом у визначенні британської політичної лінії у східному питанні: Лондон став активним поборником реформування Османської імперії, аби захистити країну від потужних мусульманських рухів (що їх продемонстрував Єгипет) та від російського протекторату [22, р. 45–46]. Британці, за словами О. Фіджеса, вірили, що, реформували Туреччину, вони вирішать східне питання. При цьому на порядку денному з'явилося і декілька інших цілей: зробити Туреччину залежною фінансово і політично; розмістити там власні військові сили; цивілізувати країну за англійськими зразками; захистити шлях до Індії [22, р. 52–53]. Ознаки поверхневої вестернізації у Стамбулі лише спонукали англійців до реалізації обраного ними курсу. 1838 р., застосовуючи

військові загрози та обіцянки, британці врешті нав'язали Константинополю угоду про тарифи, що фактично перетворила османську державу на зону вільної торгівлі [22, р. 47].

Розпочавши активну діяльність у Туреччині, англійці лише переконалися у стратегічній важливості знаходження цієї держави на шляху до колоній Лондона у Центральній Азії. Це відкриття стало ще одним стимулом для активізації русофобських настроїв у вікторіанському суспільстві на основі сумнозвісного сюжету про існування "російської загрози Індії" [22, р. 48–50].

Характеризуючи епізод візиту Миколи I до Лондона 1844 р., британський історик зазначає, що російський імператор не розумів принципів діяльності уряду конституційної монархії і вважав, що британський зовнішньополітичний курс формується під впливом королеви та найголовніших міністрів, тому йому вистачить домовленості лише з цим колом осіб [22, р. 60]. При цьому цар не розумів, що британські погляди на їх близькосхідну політику вже змінилися: Лондон був вірний своєму курсу на реформування Туреччини, а Росія для них становила найбільшу загрозу в Леванті [22, р. 62–63]. О. Фіджес розмірковував, що неочікуваний візит імператора до столиці Британії, метою якого було нав'язати англійцям російський варіант вирішення східного питання, був наслідком психічного захворювання самодержця, на яке у свій час страждав і Олександр I [22, р. 65].

У перемовинах з Пілем та Абердіном Микола I вважав, що щирість та відкритість сприятимуть укладанню англо-російської угоди. Британські ж політики, вражені такою поведінкою царя, погодилися з його пропозицією щодо співпраці у випадку розпаду Османської імперії, але різниця полягала в тому, вважав О. Фіджес, що на той час необхідності вживати подібні заходи англійці не бачили. До того ж вони поставилися до цієї розмови як до обміну думками. І все ж російський монарх поїхав додому, щиро вірячи у те, що йому вдалося домовитися з Лондоном. Саме в цьому історик і вбачає найголовнішу помилку царя: Микола I недооцінив потенціал впливу парламенту, опозиції та громадської думки на формування зовнішньополітичного курсу Британії чим і сприяв виникненню дипломатичного непорозуміння, що призвело до Кримської війни [22, р. 69–70].

Як бачимо, О. Фіджес, по суті, використовує тези істориків, що звинувачують Росію у дипломатичних прорахунках, але при цьому він, по-перше, відстоює думку, що Микола I дійсно мав намір прискорити падіння Османської імперії, а по-друге, приписує йому найбільшу вину за дипломатичне непорозуміння. Впадає у вічі те, що, незважаючи на досить ґрунтовний та всебічний огляд довоєнної ситуації у Європі, комерційних цілей Лондона, промахів англійців щодо політики у Стамбулі, вина саме за дипломатичний провал не розподіляється між учасниками війни і приписується виключно Росії.

На наше переконання, слабкою ланкою у цьому баченні розв'язання війни 1853–1856 рр., є теза історика, що британці сприйняли розмову з Миколою I у 1844 р. як ні до чого не зобов'язуючий обмін думками. Більш логічним, на наше переконання, було б використання у цій концепції тези, яку висували деякі згадані нами дослідники, про те, що британці всерйоз сприйняли слова російського імператора, вважаючи, що він виніс на обговорення справжній проект вирішення східного питання. У роботі ж О. Фіджеса про такі наміри Миколи I заявляє автор дослідження, а не британські політики, які, за його ж словами, вже після 1829 р. дивилися на Санкт-Петербург з підозрою, як на головного конкурента у Леванті. На наше переконання, у такому випадку тривалої недовіри та в умовах русофобської атмосфери в країні Піль та Абердін не могли бути лише "здивовані відвертістю" царя та не могли не сприйняти всерйоз його проект [22, р. 60]. Вочевидь, ідея агресивних намірів Російської імперії напередодні війни не має хронологічних меж в англійській історіографії. При цьому політика західної коаліції, зокрема, Британії набуває різних характеристик: вона чи виявилася піддатливою до французького впливу, чи вступила у війну вимушено, захищаючи свої інтереси. Р.У. Сітон-Уотсон досить критично оцінив британську участь у Кримській війні, але його концепція побудована навколо історичної долі слов'янських народів Османської імперії.

Наступна історіографічна лінія пропонує іншу оцінку ролі Російської імперії у протистоянні. Цій когорті дослідників властива думка щодо вирішальної ролі дипломатичної кризи та непорозуміння між великими державами, але вони не приписують Санкт-Петербургу спроб прискорити падіння османської держави напередодні Кримської війни.

В. П'юрір, американський науковець, висловив міркування, що в результаті російсько-англійських перемовин 1844 р. дійсно укладено повноцінну секретну угоду щодо спільного вирішення долі володінь Османської імперії, коли стане зрозумілим, що її падіння буде вже неминучим. Дослідник зазначав, що до весни 1853 р. Лондон та Санкт-Петербург діяли саме згідно з умовами цієї угоди. Навіть тиск царя на Порту не сприймався британцями як загроза стабільності у Леванті. Однак колапс англо-російського союзу відбувся у березні 1853 р., коли стало очевидно, що, по-перше, сторони мають різне бачення стосовно ролі Франції у європейській політиці, а по-друге, сторони по-різному оцінили загострення ситуації на Сході: Микола I вважав, що час розпаду Туреччини вже настав, але в Лондоні таку думку царя не розділяли. Коли ж самодержець врешті усвідомив, що втратив союзника, відступити і при цьому зберегти честь держави – він вже не міг [23].

Наприкінці розвідки В. П'юрір наводить цитату з роботи американського ученого Р. Кернера, який стверджував, що згодом британські політики неодноразово згадували про угоду 1844 р. як про свою найкращу можливість вирішити східне питання [23, р. 234].

Г. Темперлі наголошував на автократичній природі правління Миколи I та його численних прорахунках як дипломата. Згідно з інтерпретацією ученого, цар був одержимий ідеєю неминучого падіння Османської імперії і деякою мірою обманював Г. Сеймура під час перемовин, оскільки дещо іншу версію близькосхідного проекту імператор представив фельдмаршалу І. Паскевичу. Хоча Микола I запевняв англійців, що відмовився від намірів Катерини II та Олександра I щодо розв'язання східного питання, Г. Темперлі вважає, що їх ідеї Микола I замаскував у ідеї російського протекторату. Утім, Г. Темперлі зауважує, що Микола I був щирим у своїх бажаннях співпрацювати з Лондоном у вирішенні східного питання, але він обрав хибні дипломатичні методи. Історик зауважував, що традиція звинувачувати імператора у розв'язанні війни мала очевидні русофобські витоки, оскільки цар запропонував мирне вирішення проблеми [24, р. 270–279]. Таким чином, дипломатія російського імператора трактується Г. Темперлі як така, що прагнула уникнути військового зіткнення, але не отримала належних методів реалізації.

Оцінки історика Б. Гуча схожі на концепцію Г. Темперлі. На його думку, впевненість російського імператора у невідворотній загибелі Константинополя вселяв слабкий внутрішній стан Османської імперії. Водночас британський кабінет не зробив нічого, аби проінформувати царя про власні погляди стосовно проблеми. Місія О. Меншикова та подальша окупація дунайських князівств, на переконання Б. Гуча, була дипломатичним блефом. Але у той же час Європа прийшла до думки, що здатність царя врятувати турків рівнозначна його можливості знищити їх [5, р. 33; 38–41; 56–58].

У концепції Дж. Г. Болсовера Кримська війна постала результатом спроб Російської імперії реалізувати свою політику підтримки "слабкого сусіда", що передбачала встановлення у Османській імперії російського протекторату над її християнськими підданими. Саме ідея не допустити такого успіху царської дипломатії об'єднала Туреччину, Англію та Францію у антиросійську коаліцію [25, р. 340].

Л. Сіман на основі структурного підходу розвивав розуміння природи протистояння як наслідку оновлення міжнародної парадигми Європи. Хоча він і згадував про дипломатичні передумови Кримської війни, він тлумачить конфлікт як кризу Священного Союзу, що лише загострила відносини між Сходом та Заходом. Послаблена Габсбурзька держава спонукала Миколу I втілити його близькосхідні проекти. Проте історик не говорить ані про розподіл Туреччини, ані про її знищення. Л. Сіман має на увазі лише посилення впливу на Балканах. У той же час новостворений британський кабінет не доніс до царя, що останній має ілюзії щодо розуміння англо-російської співпраці у східному питанні. Л. Сіман поділяє думку Дж. Марріотта, що Лондон не міг дозволити російського просування у Леванті і мав на меті усунути вплив Санкт-Петербурга з регіону. За словами дослідника, реалізація французьких намірів могла відбутися лише за умови остаточного занепаду Священного Союзу, а Російська імперія була останнім прихистом його цінностей [26, р. 23–31].

Пошуки витоків війни на основі традиційного нарративу з політичної історії продовжив британський історик М. Андерсон, автор хрестоматійної в англійській літературі праці зі східного питання. Цей науковець виявляв низку помилок, актів прояву дволичності, прорахунків та прогалів у довоєнній дипломатії. Російський імператор не усвідомлював, що його неправильно зрозуміли у Лондоні, і був сповнений ілюзій щодо створення союзу з англійцями після червневих переговорів 1844 р. Коли цар вів перемовини із Г. Сеймуром на початку 1853 р., він не надав значення силі антиросійських настроїв у Англії і внаслідок цього лише "додав масла у вогонь" [27, р. 111–119].

М. Андерсон також вдався до аналізу причин впевненості Миколи I у майбутньому неминучому падінні Порту. На переконання історика, дві події змусили царя повірити у занепад Туреччини: одна з них стосувалася австро-турецького конфлікту через Чорногорію, а інша була суперечкою про "Святі місця". Обидва випадки запевнили царя, що турки піддаються будь-якому зовнішньому тиску та залякуванню, що, у свою чергу, створювало небезпечну ситуацію на Близькому Сході. Його пропозиції Г. Сеймуру не були проектом майбутнього розподілу – вони лише мали на меті отримати довіру Лондона та його бажання до співпраці на випадок початку боротьби за спадщину "хворої людини Європи". М. Андерсон вважає окупацію дунайських князівств найбільшою помилкою царя [27, р. 119–120].

Але не тільки Росія має бути обвинуваченою у помилках. На думку англійського історика, кожна держава, що брала участь у Кримській війні, загострювала конфлікт таким чином, аби він вів до неминучої війни. Британія, на його переконання, не доклала жодних зусиль, аби донести до царя, що він помилково тлумачить лондонські позиції щодо близькосхідної проблеми та переоцінює міцність англо-російської співпраці у спільному вирішенні східного питання. Русофобія, за словами дослідника, також свідчила про неефективність політики Уайтхоллу: "Щодо Британії, то її вина має бути покладена частково на слабкий і роз'єднаний кабінет і більшою мірою на русофобську

громадську думку, яка формувалася за часів останнього покоління... Саме ця комбінація слабкості на Даунінг-стріт та емоцій на Фліт-стріт, більше ніж маневри англійської середземноморської ескадри чи успіхи і поразки Стретфорда де Редкліфа у Константинополі, пояснює залучення Британії у війну" [27, р. 131]. Оттоманська держава, у свою чергу, проявила свою слабку та лицемірну дипломатію, що лише загострювало ситуацію. Таку ж роль виконувала і політика французького імператора. Розгортанню дипломатичної кризи у військове протистояння також сприяло використання збройних сил як методу дипломатії [27, р. 125, 131].

Англійський дослідник Ф. Уорнер у роботі "Кримська війна. Переоцінка", на нашу думку, представляє достатньо об'єктивний перелік причин Кримської війни. На його думку, протистояння викликано через зіткнення інтересів Великобританії, Росії та Франції на Близькому Сході. Історик підтримує думку про існування загрози індійським володінням Англії у випадку зміни розстановки сил у Леванті, амбіції щодо якого також плекали Росія та Франція. Туреччина, яка розташовувалася на цій території, загрожувала ситуації тим, що сама перебувала у стані занепаду, чим лише загострювала потенційний конфлікт у регіоні. Ф. Уорнер стверджував, що така атмосфера слугувала сама по собі ускладнюючим чинником, тому дії однієї держави, які вона сама розуміла як превентивні, інша сторона сприймала як акт агресії [28, р. 6].

Дипломатичні непорозуміння, на думку вченого, також зробили свій внесок у розв'язання війни. Дипломатію Миколи I історик характеризує як необачну, проте не позбавлену щирості. Англія ж, у свою чергу, маючи інтереси щодо Єгипту, який їй і було запропоновано царем у ході переговорів, не хотіла досягати цієї мети за рахунок розпаду Османської імперії. Російський імператор, який у ході діалогу з англійцями лише прагнув запевнити їх, що хоче задовольнити свої інтереси у регіоні, як і інші країни-учасниці вирішення східного питання, тому зрозуміло його невдоволення тим, що французи поширювали свій вплив у Туреччині, а Лондон тим часом підтримував статус-кво [28, р. 5–7]. Серед наслідків Кримської війни британський дослідник називав зупинку західноєвропейськими країнами російського просування на Близький Схід. За його оцінками, якби війни не сталося, то Російська імперія ще б у середині XIX ст. вийшла до Середземномор'я [28, р. 220–221].

Б. Джелавіч, американська дослідниця країн Центрально-Східної Європи у новий час та східного питання, також переконана щодо існування у Миколи I ілюзій та прорахунків з приводу співпраці з англійцями у Леванті. Останні не повірили у щирість царя під час серії перемовин з ним, але водночас російський імператор не повідомив Лондон про свої наміри, коли відправив О. Меншикова до Константинополя та окупував князівства. Дослідниця стверджує, що цар не мав конкретного наміру щодо прискорення падіння Туреччини, він лише, будучи впевненим у її невідворотній загибелі, прагнув знайти порозуміння з Лондоном щодо ситуації, яка виникне з падінням східної держави [29, р. 112–127]. Місія ж О. Меншикова, на її думку, мала забезпечити продовження курсу, взятого ще з часу укладання Адріанопільського договору 1829 р.: підтримання статусу-кво у Леванті шляхом збереження Османської імперії, але з сильним впливом Росії у Константинополі [29, р. 118–119].

Кримська війна, як результат дипломатичної кризи, постає у творах Д. Маккензі. Американський історик вважає, що кожна з великих держав несе відповідальність за початок східної війни, хоча жодна з них не планувала розпочинати військове протистояння. Основним мотивом великих держав було зупинити просування Російської імперії на Близькому Сході та на Балканах. Розмірковуючи про наміри Миколи I стосовно Порту, історик приходиться до висновку, що цар не прагнув захопити свого південного сусіда, а лише консолідувати свій вплив у Константинополі [30, р. 302–305; 31, р. 47–53].

Р. Еджертон, стверджуючи, що події 1853–1856 рр. варто розглядати у невіддільній єдності з подіями "Великої гри" англо-російського суперництва у Центральній Азії, також розмірковує над питанням відповідальності Миколи I за початок війни. Історик дійшов до висновку, що цар не був "брутальним автократом" і його наміри щодо Туреччини обмежувалися ідеєю винятково протекторату, а не захоплення [32, р. 11 – 13]. Лондон не вірив у неагресивні наміри Російської імперії, хоча також виступав за збереження оттоманської держави. Р. Еджертон також зауважує, що оголошення війни Росії Британією та Францією взагалі не мало поважних причин [32, р. 13–17].

На нашу думку, використання різних джерел спричинило зміщення історіографічної концепції відносно Росії. Автори другої групи помітно більше працювали з російськими матеріалами (наприклад, додатками творів А. Зайончковського "Восточная война", С. Горяїнова "Босфор и Дарданеллы" та матеріалами, що публікували радянські дослідники), хоча значний масив їх джерельної бази все ж складають британські та французькі ресурси, які зустрічаються і у дослідників, віднесених нами до першої групи.

Вбачаючи у намірах Миколи I прагнення зберегти статус-кво на Близькому Сході, критикуючи його дипломатичні промахи та створені дипломатичні непорозуміння, історики не сходяться у своєму баченні ролі західноєвропейської політики: зустрічаються думки як щодо вимушеності

Британії розпочати війну, так і щодо повної відсутності причин розв'язання військового конфлікту та утворення антіросійської коаліції. Сучасні російські історики розділяють версію дипломатичної кризи та прорахунків російського імператора у багатьох аспектах, утім, питання про його справжні наміри стосовно Османської імперії часто самі лишають відкритими. Так, В. Виноградов вважає, що справжні наміри царської дипломатії, а саме встановлення російського протекторату, що поступово призвело би Османську імперію до занепаду, було розкрито британцями, що, власне, і спровокувало зіткнення [10, с. 13]. В. Дегоєв, залишаючи після низки роздумів відкритим питання про плани Миколи I, приходять до висновку про проблему необізнаності та поганого інформаційного обігу у відносинах між Лондоном та Санкт-Петербургом [12, с. 138]. Л. Вискочков підтримував ідею, що Микола I прагнув лише відновити російські позиції у Леванті, втрачені на початку 1840-х рр. із укладанням Лондонських конвенцій [33, с. 272–273, 393–394, 402–404]. О. Айрапетов розділяв думку, що Микола I пропонував англійцям у 1844 і 1853 рр. реальний проект розподілу Туреччини, але лише на випадок її розпаду. Чи дійсно Микола I перебував під впливом ілюзій, чи не хотів розуміти реального стану відносин з Лондоном – російський дослідник залишає це питання без відповіді [34, с. 165, 183–185]. Науковець також запропонував альтернативне розуміння діяльності Британії як "лікаря" Туреччини та Росії як "спадкоємця хворої людини Європи": "Ілюзії стосовно можливості знайти спільну мову з Лондоном у Східному питанні були найбільшим промахом Миколи I. Туреччина дійсно була "хворою людиною", навколо якої групувалися доктори та спадкоємці. А втім, перші іноді були зацікавлені у спадщині більше, ніж у лікуванні, а другі часом зовсім не прискорювали смерть хворого, скоріше навпаки" [34, с. 183].

О. Марінін у роботі під красномовною назвою "Куди веде дорога, вибрукувана добрими намірами?" зауважував, що після турецько-єгипетської кризи 30–40-х рр. XIX ст. східне питання перестало бути суперечкою між безпосередніми сусідами, Росією та Туреччиною, і отримало міжнародний статус. Саме тому царська дипломатія була вимушена шукати собі союзників для відстоювання своїх позицій, що і призвело до Кримської війни [35, с. 59]. На думку О. Марініна, у перемовинах з англійцями 1844 та 1853 рр. Микола I намагався скоординувати зусилля і відвернути європейську війну [35, с. 60–62].

Отже, англійська історіографія Кримської війни не є одностайною у своєму баченні політики усіх залучених сторін. Російськоцентрична позиція історіографічного дослідження дозволила виокремити два основних підходи до тлумачення близькосхідного курсу Миколи I напередодні кримської кризи. Перша нарративна модель пропонує розглядати наміри царя як агресивні, що полягали у його планах прискорити падіння Османської імперії. Другий підхід містить у собі думку, що російський імператор до останнього докладав усіх зусиль, аби зберегти у Леванті статус-кво шляхом встановлення у Стамбулі свого протекторату. Ми також можемо констатувати, що оцінка англійськими істориками політики основного суперника Санкт-Петербурга у східному питанні, Лондона, в обох випадках може коливатися від засудження – до виправдання факту вступу у Кримську війну. Політика Росії в обох підходах також може як виправдовуватися сусідством з нестабільною Туреччиною, прагненням захищати її балканських підданих, так і засуджуватися за порушення рівноваги на Близькому Сході та прагнення до експансії. Такі багатогранні оцінки учасників протистояння є яскравими прикладами існування різних аргументованих підходів, крізь які можна поглянути на конфлікти минулого. Перспективними напрямками дослідження можуть бути, на нашу думку, різні форми репрезентації історіографічного концепту "вини" за розв'язання війни в історичних дослідженнях.

Список використаних джерел

1. Казарин В. Битва за ясли Господни. Проиграла ли Россия Восточную (Крымскую) войну 1853–1856 годов? / В. Казарин // Исторична панорама: Збірник наукових статей Чернівецького національного університету. – Чернівці, 2007. – Вип. 4. – С. 153–162.
2. Іщенко Н. А. Міфотворчість у воєнному дискурсі: національний міф про Кримську війну 1853–1856 років у літературі Великої Британії другої половини XIX століття: автореф. дис. д-ра філол. наук: спец. 10.01.04 / Іщенко Наталя Анатоліївна. – Сімферополь, 2008. – 44 с.
3. Духопельников В. М. Крымская война / В. М. Духопельников. – Харьков: Фолио, 2010. – 120 с.
4. Русаков К. А. Дипломатическое развязывание Крымской войны. Миссия князя А. С. Меншикова в Константинополь / К. А. Русаков, Р. С. Козлов // Вісник Луганського національного університету імені Т. Шевченка. Серія "Історичні науки". – 2010. – № 23 (210). – С. 108–117.
5. Gooch B. D. A Century of Historiography on the Origins of the Crimean War / B. D. Gooch // The American Historical Review. – 1956. – Vol. 62. – No. 1. – P. 33–58.
6. Young W. Historiography of the Origins of the Crimean War / William Young. – Режим доступу: <http://internationalhistory.wordpress.com/2012/10/02/historiography-of-the-origins-of-the-crimean-war/>
7. Тарле Е. Английские фальсификации о начале Крымской войны / Е. Тарле // Вопросы истории. – 1949. – № 3. – С. 119–125.
8. Георгиев В. А. Англо-американская буржуазная историография Восточного вопроса / В. А. Георгиев // Вопросы истории. – 1968. – № 3. – С. 172–181.
9. Ибрагимбеили Х. М. Кавказ в Крымской войне 1853–1856 гг. и международные отношения / Х. М. Ибрагимбеили. – М.: Наука, 1971. – 404 с.
10. Виноградов В. Головокружение без успехов. О застарелом взгляде на Крымскую эпопею / В. Виноградов // Родина. – 1995. –

- № 3–4. – С. 12–16. 11. Виноградов К. Б. Королева Виктория, принц-супруг Альберт и Крымская война / К. Б. Виноградов, П. Б. Суртаев // Новая и новейшая история. – 2004. – № 2. – С. 175–201. 12. Дегоев В. "Странная" Крымская война / В. Дегоев // Свободная мысль. – 2009. – № 3 (1598). – С. 133–146. 13. Cain J. E. *Bram Stoker and Russophobia: Evidence of the British Fear of Russia in Dracula and the Lady of the Shroud* / J. E. Cain, Jr. – McFarland & Company, Inc., Publishers, 2006. – 203 p. 14. Болховитинов Н. Н. Общественность США и оборона Севастополя в 1854–1855 годах / Н. Н. Болховитинов, Б. П. Полевой // Новая и новейшая история. – 1978. – № 4. – С. 35–52. 15. Киняпина Н. С. Внешняя политика России первой половины XIX в. / Н. С. Киняпина. – М.: Высшая школа, 1963. – 288 с. 16. Morfill W. R. *Russia* / W. R. Morfill. – New York: G. P. Putnam's Sons, London: T. Fisher Unwin, 1901. – 394 p. 17. Marriott J. A. R. *The Eastern Question: An Historical Study in European Diplomacy* / J. A. R. Marriott. – Oxford: Clarendon Press, 1917. – 456 p. 18. Seton-Watson R. W. *Britain in Europe 1789–1914. A Survey of Foreign Policy* / R. W. Seton-Watson. – New York: Howard Fertig, 1968. – 716 p. 19. Gibbs P. *Crimean Blunder. The Story of War with Russia a hundred-years ago* / P. Gibbs. – London: Frederick Muller Limited, 1960. – 297 p. 20. Clarkson J. D. *A History of Russia* / J. D. Clarkson. – N.Y., 1962. – 857 p. 21. Финкель К. История Османской империи: Видение Османа / Кэролайн Финкель; [пер. с англ. К. Алексеева, Ю. Яблокова]. – М.: АСТ, 2010. – 829 с. 22. Figes O. *Crimea. The Last Crusade* / O. Figes. – London, 2011. – 575 p. 23. Puryear V. J. *New Light on the Origins of the Crimean War* / V. J. Puryear // *The Journal of Modern History*. – 1931. – Vol. 3. – No. 2. – P. 219–234. 24. Temperley H. *England and the Near East. The Crimea* / H. Temperley. – London: Longmans, Green and Co., 1936. – 548 p. 25. Bolsover G. H. *Aspects of Russian Foreign Policy, 1815–1914* / G. H. Bolsover // *Essays Presented to Sir Lewis Namier* / [Ed. by R. Pares, A. J. P. Taylor]. – London: MacMillan, 1956. – P. 320–356. 26. Seaman L. C. B. *From Vienna to Versailles* / L. C. B. Seaman. – New York: Harper Colophon Books, 1963. – 216 p. 27. Anderson M. S. *The Eastern Question, 1774 – 1923: A Study in International Relations* / M. S. Anderson. – London, 1966. – 435 p. 28. Warner Ph. *The Crimean War: a Reappraisal* / Ph. Warner. – London: Arthur Baker Limited, 1972. – 232 p. 29. Jelavich B. *Russia's Balkan Entanglements, 1806–1914* / B. Jelavich. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004. – 292 p. 30. MacKenzie D. *A History of Russia and the Soviet Union* / D. MacKenzie, M. W. Curran. – Homewood, Ill.: The Dorsey press, 1977. – 689 p. 31. MacKenzie D. *Imperial Dreams ... Harsh Realities. Tsarist Russian Foreign Policy, 1815–1917* / D. MacKenzie. – Fort Worth: Harcourt Brace College Publishers, 1994. – 196 p. 32. Edgerton R. B. *Death or Glory: The Legacy of the Crimean War* / R. B. Edgerton. – Westview Press, 1999. – 288 p. 33. Высокочков Л. В. Николай I / Л. В. Высокочков. – М.: Молодая гвардия, 2006. – 694 с. 34. Айрапетов О. Внешняя политика Российской империи (1801–1914) / О. Айрапетов. – М.: Изд-во "Европа", 2006. – 672 с. 35. Маринин О. Куда ведет дорога, вымощенная добрыми намерениями? Николай Павлович и начало Крымской войны / О. Маринин // *Родина*. – 2013. – № 3. Спецвыпуск. – С. 58–62.

Лилия Сенина

РОЛЬ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В РАЗВЯЗЫВАНИИ КРЫМСКОЙ ВОЙНЫ 1853–1856 ГГ. В АНГЛОЯЗЫЧНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ (XX – НАЧАЛО XXI СТ.)

В статье проанализировано наследие британской и американской историографии, посвященное Крымской войне 1853–1856 гг. Основное внимание уделено выявлению видения учеными роли внешней политики Николая I в возникновении военного конфликта в Европе. Автор приходит к выводу о существовании двух историографических подходов к определению характера вины Российской империи в развязывании войны: агрессивный курс, направленный на силовое решение Восточного вопроса, и просчеты царской дипломатии. При этом в обеих нарративных моделях вина других великих держав Европы имеет различные способы репрезентации.

Ключевые слова: Крымская война, восточный вопрос, Николай I, англоязычная историография, дипломатический кризис

Liliya Senina

THE ROLE OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE OUTBREAK OF THE CRIMEAN WAR IN THE ENGLISH-LANGUAGE HISTORIOGRAPHY (XX – EARLY XXI CENTURY)

The article analyzes the heritage of the British and American historiography, dedicated to the Crimean war of 1853–1856. The attention is given to ascertainment of the scholarly vision of the role of Nicholas I's foreign policy in the outbreak of the military conflict in Europe. The author comes to the conclusion about the existence of the two historiographical approaches to the definition of the nature of the fault of the Russian Empire. One trend focuses on an aggressive course aimed at a military solution of the Eastern question, while another one supports the idea of miscalculation of the tsarist diplomacy. There are different variations of representation of the Western great powers' fault in starting of the war in both narrative models.

Key words: Crimean war, eastern question, Nicholas I, English-language historiography, diplomatic crisis.